

İDRÎS-İ BİDLÎSÎ'NİN ARAPÇA ESERLERİ

Yusuf BALUKEN

Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslam Tarihi Bölümü

yusufbaluken@artuklu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-3077-4923>

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 09/11/2024

Accepted / Kabul Tarihi: 08/12/2024

<https://doi.org/10.26791/sarkiat.1582062>

İdrîs-i Bidlîsî'nin Arapça Eserleri

Öz

İdrîs-i Bidlîsî, (1457-1520) XV. ve XVI. yüzyıllarda gerek siyasi etkinliği gerekse ilmi yönden ürettikleriyle ön plana çıkan önemli bir isimdir. Hayatının önemli bir kısmını doğup büyüdüğü İran'da geçirmişse de en etkin rolünü Osmanlı himayesi altındayken oynamıştır. Safevî hükümdarı Şah İsmail'in sarayında bir süre kaldıktan sonra Tebriz'deki siyasi istikrarsızlık yüzünden buradan ayrılarak geldiği İstanbul'da II. Bayezid'in himayesine girmiştir. Bir süre başkent İstanbul'da II. Bayezid'in sarayında kalmış ve Osmanlı hükümdarına Farsça kaleme aldığı Heşt Behişt isimli eserini ithaf etmiştir. Ancak Osmanlı sarayından umduğu ilgiyi görmeyince Hac ibadeti bahanesiyle Memlûk ülkesine yöneldi. Ancak burada da umduğu himayeyi göremeyince tekrar Hac farızasını eda etme bahanesiyle Memlûk ülkesinden ayrıldı. İdrîs-i Bidlîsî, bütün bu süre zarfında bir yandan da ilmi faaliyetlerle meşgul oldu. Siyasi yönünü yansıtan eserlerini çoğunlukla Farsça kaleme alırken ilmi yönü ve düşünce dünyasını yansıtan eserlerini ise çoğunlukla Arapça kaleme aldı. İdrîs-i Bidlîsî'nin bir bakıma ilmi yönünün ele alındığı bu çalışmada onun Arapça eserleri irdelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İdrîs-i Bidlîsî, Osmanlı ilim tarihi, Arapça ilmi eserler.

The Arabic Works of Idrîs Al-Bidlîsî

Abstract

İdrîs al-Bidlîsî (1457-1520) was an important figure who came to the forefront with both his political activity and his scholarly productions in the XVth and XVIth centuries. Although he spent a significant part of his life in Iran, where he was born and raised, he played his most influential role under Ottoman patronage. After staying at the court of the Safavid ruler Shah Ismail for a while, he left due to the political instability in Tabriz and came to Istanbul, where he came under the patronage of Bayazid II. He stayed in the palace of Bayazid II in the capital Istanbul for a while and dedicated his Persian work Hesht Behisht to the Ottoman ruler. However, when he did not receive the attention he had hoped for from the Ottoman court, he travelled to the Mamluk country on the pretext of pilgrimage. However, when he did not receive the patronage he had hoped for, he left the Mamluk country on the pretext of performing the Hajj pilgrimage again. İdrîs al-Bidlîsî was also engaged in scholarly activities during all this time. While he wrote his works reflecting his political aspect mostly in Persian, he wrote his works reflecting his scientific aspect and world of thought mostly in Arabic. In this study, which deals with the scientific aspect of İdrîs al-Bidlîsî in a way, his works in Arabic have been tried to be analysed.

Keywords: İdrîs-i Bidlîsî, history of Ottoman science, Arabic scientific works.

GİRİŞ

Osmanlılar ile Safevîler arasında 1514 yılında vuku bulan Çaldıran Savaşı öncesi ve sonrasında mücadelenin başat aktörleri arasında kabul edilen İdrîs-i Bidlîsî, siyasi kimliği kadar almış olduğu iyi bir medrese eğitiminden dolayı ilmi kimliği ile de üzerinde çokça durulmayı hak etmektedir.¹ Bu bağlamda İdrîs-i Bidlîsî tarafından telif edilen Arapça eserlerin yanı sıra kendi kütüphanesi için istinsah ettiği Arapça kitapların içeriği üzerinden onun ilmi yönüne ve dünya görüşüne ışık tutmaya çalışacağız. Çalışmada başvurduğumuz ve tanıtımını yaptığımız eserlerin tamamına yakını elyazması nüshalar halinde çeşitli kütüphanelerde muhafaza edilmektedir. Bu çalışma, mevzubahis eserlerin içeriğine dair somut bilgiler sunmayı hedeflemektedir.

Yaşamı ve üstlendiği kritik roller dolayısıyla tarihte hakkında çokça spekülasyon yapılmış şahsiyetlerden biri olan İdrîs-i Bidlîsî, 21 Safer 861/18 Ocak 1457 Salı günü Rey yani şimdiki Tahran şehrinin kuzey batısına düşen Solekân kasabasında doğdu.² İlmi gelenek olarak kendisini babası Hüsâmeddîn el-Bidlîsî'ye dayandıran İdrîs-i Bidlîsî, Tasavvuf'ta tıpkı babası gibi Şeyh Ammâr bin Yâsir el-Bidlîsî tarikatine intisap etmiştir.³ Şeyh Ammâr bin Yâsir el-Bidlîsî XII. yüzyılda Bidlis ve Ahlat bölgesinde etkinlik göstermiş bir sûfi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴ Ahlat'ta kendisine ait bir hankâh/zâviyede Tasavvufî haşır neşir olan bu zatın çok sayıda müridi vardı. Bu zâviye yüzyıllar boyunca o yörede aktif bir şekilde hizmet sundu. Bitlis'teki Rojî Kürt beylerinden Emîr Şemseddîn (ö. 1428) tarafından Safer 823/Şubat 1420 tarihinde bu zâviye için bir vakıf kuruldu ki vakfiyesi günümüze ulaşmıştır.⁵

İdrîs-i Bidlîsî'nin ilmi yönü üzerinde derin tesirler bırakmış olan babası Hüsâmeddîn Bidlîsî, Şii-Nurbahşî gelenekten gelmiş ve 1447-65 yılları arasında Seyyid Muhammed Nurbahş'ın da hizmetinde kalmıştır. 1465 senesinden önce bir ara Rey'den Bidlis'e gelmiş, 1468'den sonra buraların Uzun Hasan'ın ordusunca ele geçirilmesinin ardından ömrünün büyük bir kısmını geçireceği Tebriz'e yerleşmiştir.⁶ İlim öğrenmek için Merağa'ya giden İdrîs-i Bidlîsî, Nâsireddîn-i Tûsî'nin öncülüğünde Moğollar döneminde kurulmuş olan rasathanenin zengin kütüphanesinde ilmi araştırmalar yaptı. Burada bulunduğu nadir kitapları kendi şahsi kütüphanesi için istinsah etti. Tebriz yıllarında İdrîs-i Bidlîsî gerek babasından ve gerek de çağdaşı âlimlerden farklı ilimlere ilişkin eserler okudu.⁷

Okuduğu bazı eserlerin kendi hattıyla nüshalarını çıkarttı. Ortaçağın önde gelen bilginlerinden Nâsireddîn et-Tûsî'nin Astronomi'ye ilişkin *Risâletü'l-tezkire fi'l-hey'e*⁸, Nizâmüddîn el-Hasan en-Neysâbü'rî'nin Geometri'ye ilişkin *Risâletü's-şemsîyye fi'l-hesâb* isimli eserleri 1 Zilkade 877/30 Mart 1473 tarihinde Tebriz şehrinde bulunduğu bir esnada istinsah etti.⁹ Safiyeddîn el-Urmevî'nin Musiki'ye ilişkin *Risâletü'l-edvâr fi'l-mûsikâ* isimli eserini de 28 Zilhicce 877/1474 26 Mayıs 1473 Çarşamba günü istinsah etti.¹⁰ İdrîs-i Bidlîsî'nin Zilhicce 878/Nisan Mayıs 1474 tarihinde Akkoyunluların başkenti Tebriz'de istinsah ettiği bir diğer eser de Kutbuddîn er-Râzî'ye ait *Tahrîru'l-kavâ'id-i'l-mantikiyye fi şerhi'r-risâleti's-şemsîyye* idi.¹¹

1 Kâtip Çelebi, *Sillemlü'l-vusûl ila tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmûd Abdulkadir el-Arnaût (İstanbul: İrcica Yayınları, 2010), 1, 277. Bidlîsî'nin entelektüel biyografisi için bk. Vural Genç, *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi: İdris-i Bidlisi (1457-1520)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019).

2 Orhan Başaran, "İdrîs-i Bidlîsî Hakkında Bazı Yeni Bilgiler", *Akademik Araştırmalar Dergisi* IV/14 (2002), 202-203. Krş. *Mecmûa* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 919), 221a.

3 Şeref Hân el-Bidlîsî, *Şerefnâme*, thk. Muhammed Ali Avni, nşr. Ferecullah Zeki el-Kürdî (Kahire: y.y. 1930), 448.

4 Tam adı Ziyâüddîn Ammâr bin Muhammed bin Ammâr bin Matar bin Sahab eş-Şeybânî olup büyük olasılıkla 590-604/1194-1207 yılları arasındaki bir tarihte vefat etmiştir. Tasavvufa ilişkin *Behcetü'l-tâife bi'llâhi'l-ârife*, *Savmu'l-kalb*, *Risâletü'l-tîb*, *Kıssatu'l-ğulâm ve zevcetihi ve hüsnî terbiyetihima*, *Bidâyetü'l-mübtedî ilâ nihâyeti'l-müntehâ* isimlerinde çok sayıda eser kaleme aldı. Bkz. Abdurrahman Camî, *Nefehâtü'l-uns*, tsh. Mehdi Tevhidipûr (Tahran: y.y. 1337), 417-418; İsmail Paşa el-Bağdadî, *Hediyyetu'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, thk. Kilisli Rifat Bilge ve İbnülemin Mahmud Kemal İnal (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1951), 1, 779; Edward Baden, *Zwei Mystische Schriften des 'Ammar al-Bidlisi* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1999), 8-9. Ayrıca bk. Veysel Başçı, "Şeyh Ammar Yasir-i Bidlîsî ve Üç Risâlesinde İnsan-ı Kamil Tasavvuru", *Batı İslam Araştırmaları II, Din ve İnsan* (Ankara: Sonçağ Yayınları), 136-174.

5 Rahmi Tekin, *Vakıf Kayıtları Ekseninde Bitlis'in Kültür Mirası* (İstanbul: Hece Yayınları, 2021), 145-146.

6 Genç, *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi*, 2-15.

7 Tebriz'deki medrese yılları için bk. Genç, *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi*, 42-50.

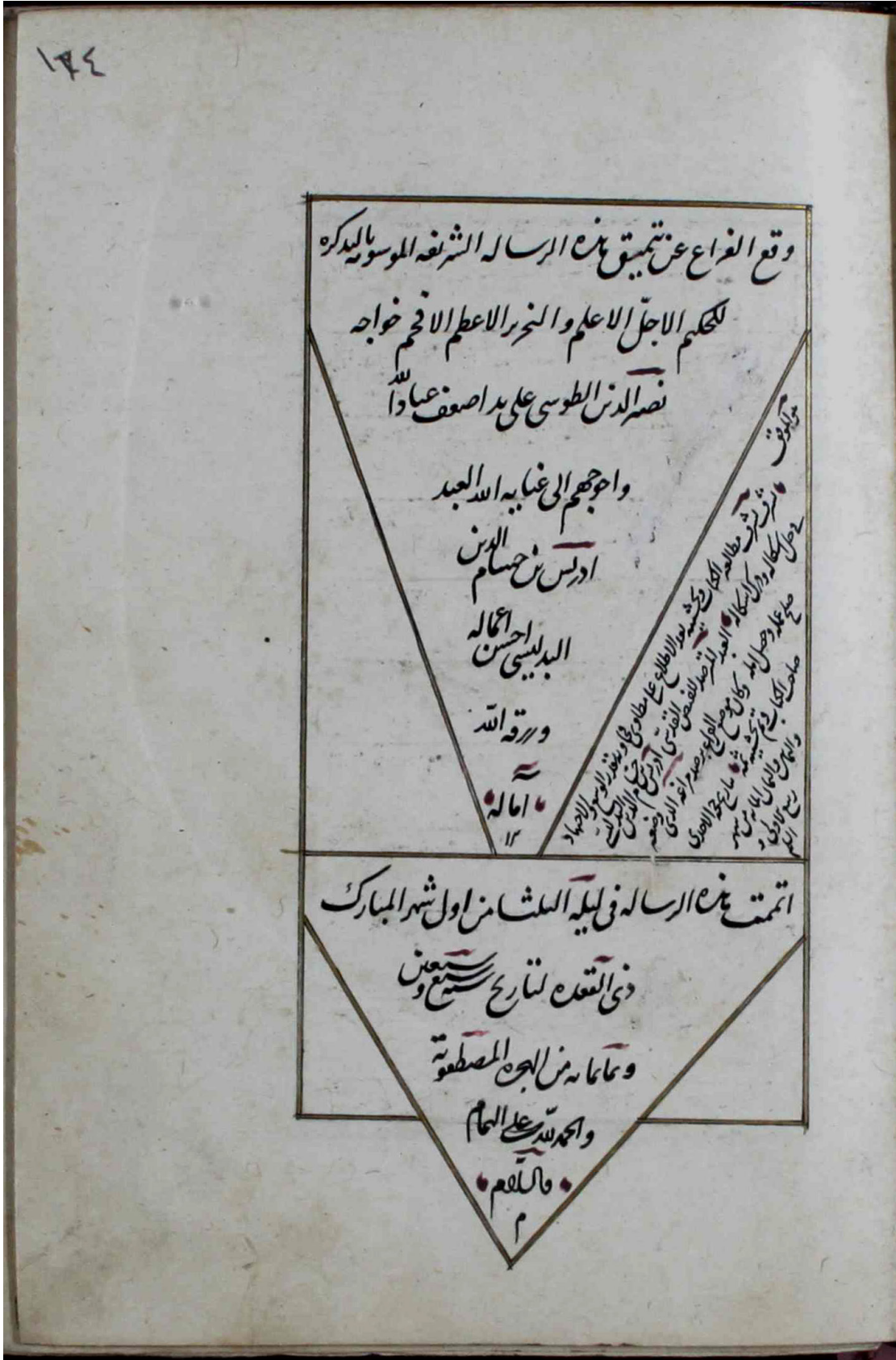
8 Nasîrüddîn et-Tûsî, *Risâletü'l-tezkire fi'l-hey'e* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 919), 164a.

9 Nizâmüddîn Hasan en-Neysâbü'rî, *Risâletü's-şemsîyye fi'l-hesâb* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 919), 71b.

10 Safiyeddîn Abdülmü'min el-Urmevî, *Risâletü'l-edvâr fi'l-mûsikâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 919), 164a.

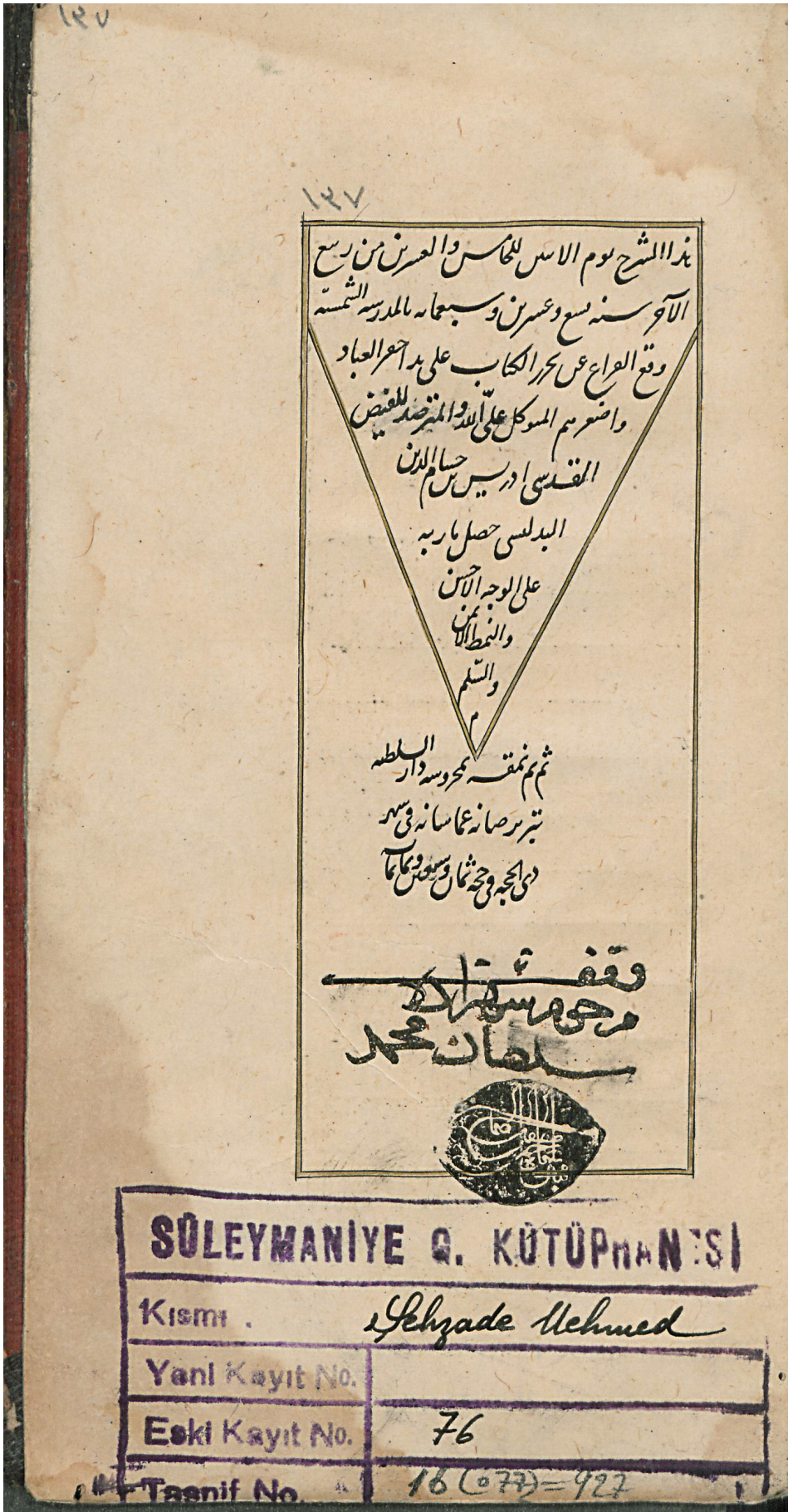
11 Kutbuddîn er-Râzî, *Tahrîru'l-kavâ'id-i'l-mantikiyye fi şerhi'r-risâleti's-şemsîyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehzade Mehmed, 76), 127a.

880/1476 yılında Tebriz'de henüz 19 yaşında genç bir talebeyken babası Hüsameddin el-Bidlîsî'ye ait *el-Kenzü'l-hafî fî beyânî makâmâtî's-sûfî* isimli eserin kendi hattıyla istinsah etti.¹²

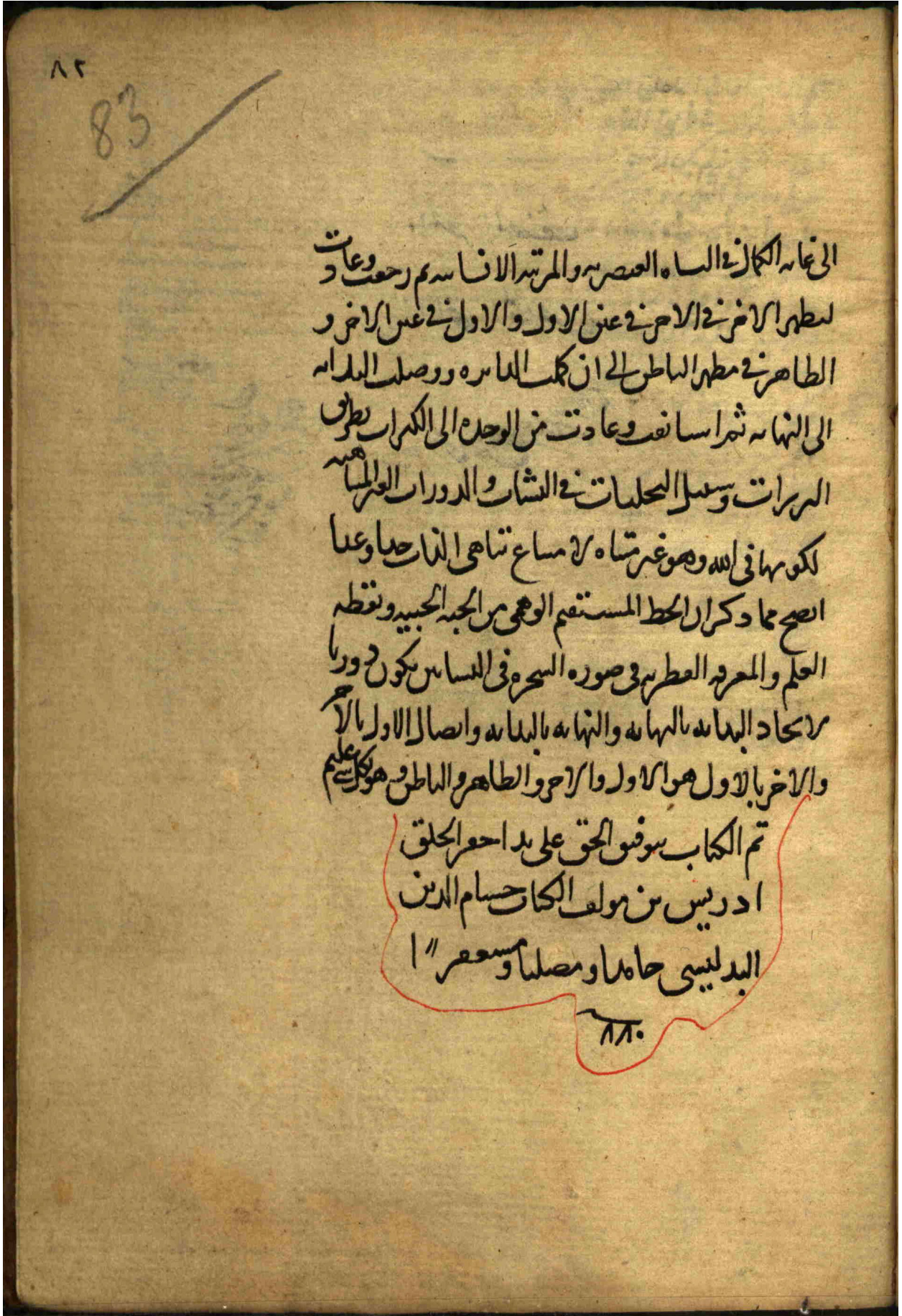

Henüz 16 yaşındayken İdrîs-i Bidlîsî'nin istinsah ettiği mecmuanın ferağ kaydı
(İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp, 919, 164a)

¹² Hüsameddin el-Bidlîsî, *el-Kenzü'l-hafî fî beyânî makâmâtî's-sûfî* (Nevşehir: Ürgüp Tahsin Ağa Kütüphanesi, 201), 83a.

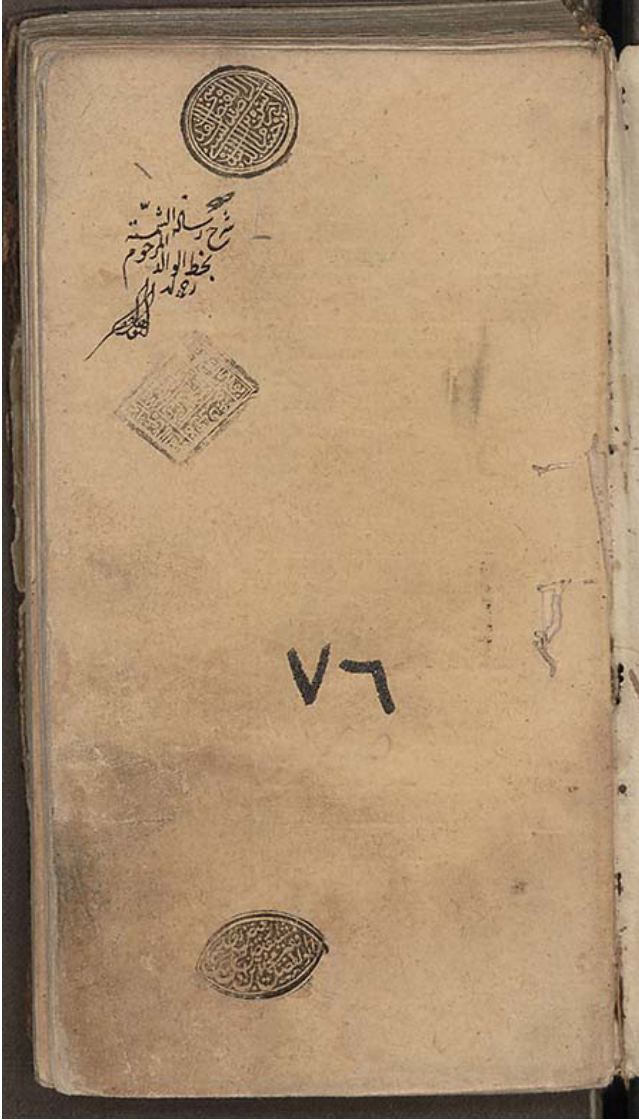
Zilhicce 878/Nisan Mayıs 1474 tarihinde Tebriz'de istinsah ettiği nüshanın ferağ kaydı (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehzade Mehmed, 76, 137a)

Babası Hüsameddin el-Bidlîsî'ye ait *el-Kenzü'l-haft fî beyâni makâmâtî's-sûfî* isimli eserin sonuna yazdığı ferağ kaydı. (Nevşehir: Ürgüp Tahsin Ağa Kütüphanesi, 201, 83a)

İstinsah ettiği bu yazmaların ilk sayfalarında İdrîs-i Bidlîsî'nin şahsi mührü yer almaktadır. Mührün üzerinde Arapça olan الراسد للفيض القدسي *er-Râsîd li 'l-feyzi 'l-kudsî* (Kudsi feyzi gözleyen) ibaresi yer almaktadır.¹³ Öte yandan İdrîs-i Bidlîsî eserlerinde kendisini tanımlamak için aynı anlama gelecek şekilde kimi zaman Arapça ibareyle المترصد للفيض القدسي *el-Müterassîd li 'l-feyzi 'l-kudsî*¹⁴ yani *kudsî feysi gözetleyen*, kimi zaman da Farsça ibareyle مستفيض از ارواح قدسی *Müstefîz ez fuyûz-i ervâh-ı kudsî* yani *kudsî ruhlardan feyzinden feyizlenmeyi uman* anlamına gelen terkibi kullanması kuşkusuz bilinçli bir tercihtir.¹⁵

Mevzubahis bu terkinin içeriğine ilişkin İdrîs-i Bidlîsî'nin kendisi tarafından yapılmış herhangi bir izaha sahip olmamakla birlikte eserlerinde ve şahsi mühründe ısrarla bu terkibi tekrarlaması onun ilmi ve düşünce dünyasına ilişkin fikir verecek bir ipucudur. Tedrisat hayatı boyunca biriktirdiği müktesebatla yetinmeyen İdrîs-i Bidlîsî, bir bakıma Allah'tan vehbi ilim ummaktadır. Belki de bu nitelemeden haberdar olan XVI. yüzyıl Osmanlı tarihçisi Hoca Sa'deddin onu, *Mazhar-ı fuyûz-ı takdîs Mevlânâ İdrîs* şeklinde yani *kutsal feyizlere mazhar olan Molla İdrîs* diye sunmaktadır.¹⁶ Çağdaşı ve hemşehrisi Şükrî-i Bidlîsî ise onu *menba-ı irfan* yani *irfan kaynağı* diye nitelemektedir.¹⁷

İdrîs-i Bidlîsî'nin ve oğlu Ebu'l-Fazl Mehmed'in şahsi mühürleri
(İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehzade Mehmed, 76, 1a)

13 Başaran, "İdrîs-i Bidlîsî Hakkında Bazı Yeni Bilgiler", 204.

14 İdrîs-i Bidlîsî, *Hâşiye 'alâ tefsîri 'l-Beydâvi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 303), 2b; *a.mlf.*, *Esrârü erkânî 'l-İslâm fî mâ yetalleku bi 'ibâdeti 's-siyâm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1994), 2a; *a.mlf.*, *Hakku 'l-mubîn fî şerhi risâleti Hakki 'l-Yakîn*, 3a; *a.mlf.*, *er-Risâletü 'ş-şehinşâhiyye*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1888), vr. 92b; *a.mlf.*, *Mir 'âtu 'l-cemâl*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 4241), 41a.

15 İdrîs-i Bidlîsî, *Dîvân-ı Kâdî Safiyyeddîn Îsâ ve Şeyh Necmeddîn Mesûd* (Stockholm: National Library of Sweden, Cod. Orient 39), 4a.

16 Hocâ Sa'deddîn, *Tâcu 't-tevârih* (Paris: Bibliothèque nationale de France, Département des Manuscrits, Supplément Turc 524), 78a-78b.

17 Şükrî-i Bidlîsî, *Selîm-nâme*, haz. Mustafa Argunşah (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1997), 199.

İdrîs-i Bidlîsî'nin Arapça Eserleri

İdrîs-i Bidlîsî'nin farklı zaman dilimlerinde kaleme aldığı eserlere ilişkin yapılan son araştırmalar neticesinde ulaşılan isimler içerisinde¹⁸ Farsça olanlar çoğunluğu teşkil ederken Arapça kaleme alınanlar ise birkaç taneyi geçmez. Onun doğup büyüdüğü dönemde hüküm süren Akkoyunlu ve Safevî hanedanlarının resmi dilinin Farsça olması, İdrîs-i Bidlîsî'nin yöneticilerin himayelerinde kaleme aldığı eserlerin çoğunun Farsça olmasını gerektirmiştir. Farsça eserlerin hemen çoğu hakkında yapılan çalışmalara karşın Arapça kaleme alınan eserin içeriği ve tarihsel bağlamı yeterince irdelenmemiştir. Arapça kaleme alınan eserlerde İdrîs-i Bidlîsî'nin dini ve ilmi görüşlerine ilişkin ipuçları bu eserlerde bulmak mümkündür. Fıkıh, Tefsir ve Felsefe gibi farklı alanlara ilişkin kaleme aldığı bu eserlerde bazen birden çok ilmi bir arada işlediği de olmuştur. Şimdi bu eserlerin ithaf edildiği kimselerin yaşadığı döneme dayanarak telif edildiği muhtemel tarih sırasını gözетerek sunmaya çalışacağız.

1. Risâle fi'n-nefs

Eserin literatürde bilinen bir başlığı olmamakla birlikte günümüze ulaşan nüshasının üzerinde yer alan başlığa göre isimlendirilen bu eser, Nefis ve mahiyeti üzerinde durulan bir risale olup bir mukaddime, altı maksad ve bir hatimeden oluşmaktadır. İdrîs-i Bidlîsî bu eserini Akkoyunlu sarayında hizmet verirken dönemin önemli bürokratlarından Kâdî Safiyeddîn İsa (ö. 1491)'ya ithaf etmiştir. Felsefi-Tasavvufî içerikli bir eser olan bu risalenin 66 varaktan ibaret sonu eksik bir nüshası günümüze ulaşmıştır.¹⁹

2. Hâşiye 'alâ tefsîri'l-Beydâvî:

İlim talebeleriyle bir araya gelip Kâdî Beyzâvî tarafından telif edilmiş Tefsir'i mütalaa ederken eserin metnine derkenar ettiği notları kaydeden İdrîs-i Bidlîsî, Fatiha Suresi'nin tefsirine ilişkin bu not ettiği haşiyeleri bir kitapta topladı. Bu eseri o esnada Osmanlı sultanı olan II. Bayezid'e himaye beklentisiyle ithaf etti.²⁰ İdrîs-i Bidlîsî, bu eserde Kâdî Beyzâvî'nin Tefsir'inden istifade etmekle birlikte yer yer Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* isimli Tefsir'ine ve Taftâzânî'ye göndermeler yaparak kısa bir Tefsir telif etme teşebbüsünde bulunmuştur.²¹

Hâşiye 'alâ tefsîri'l-Beydâvî ismiyle II. Bayezid'e sunulan bu esere daha sonraki bir tarihte 923/1517-1518 senesinde yine İdrîs-i Bidlîsî tarafından *Hazihi hevâtır senehet ve vâridât hateret 'alâ ba'di's-suveri'l-furkâniyye fi seferi İskenderiyye ve bahri'n-Nîl*²² başlığı ile bu kez Kur'an'ın Fatiha dışındaki diğer surelerden seçilen ayetlere Tefsir notları eklenmiştir. İdrîs-i Bidlîsî bu notları Osmanlı sultanı Yavuz Selim ile birlikte İskenderiye ve Nil Nehri'nde yaptığı gezinti esnasında yazmıştır. Beyzâvî Tefsiri'ne yazılan bu notlar haşiyeler şeklinde olup düzenli bir tefsirden ziyade kısa anekdotlar derlemesi mahiyetinde olup henüz herhangi bir çalışmaya konu olmamıştır.

18 Christopher Markiewicz, *The Crisis of Kingship in Late Medieval Islam* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 296-304.

19 İdrîs-i Bidlîsî, *Risâletun fi'n-Nefs*, vr. 4b, John Rylands Library, Ms. 403. Bk. Alphonse Mingana, *Catalogue of Arabic Manuscripts in the John Rylands Library Manchester, Sections 7-12* (Manchester: Manchester University Press, 1934), 679-680.

20 İdrîs-i Bidlîsî, *Hâşiye 'alâ tefsîri'l-Beydâvî*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 303), 9b-10a.

21 İdrîs-i Bidlîsî, a.g.e., 133b, 142b-144a. Kâdî Beyzâvî'nin hayatı ve tefsir metodu için bk. İsmail Cerrahoğlu, "Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/260-261; Abdulselam Yusuf, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* (Ankara İlâhiyat Yayınları, 2021), tahkik edenin mukaddimesi, 22-48.

22 İdrîs-i Bidlîsî, *Hâşiye 'alâ tefsîri'l-Beydâvî* (Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesi, 0957), 99b-115b.

الله تعالى ملكه وورثه ارضه وقوى بذاته الاقوى احكام احكام السلام
نقله وفرضه وخصه بالسلطة الصورية والخلقه المعنوية خير الامم ونص
عليه بالنباه النبويه والامامه المرتضوه لكشف الغمة وبول السلطان المجاهد
في سبيل الله والبرهان القاطع خور كل من اخذ الله موافقه المؤمنين
المحمد المشدوا نصرتهم بتأييد من الله لعدايد سلطان نوع الانسان
لشمول الفضل والاحسان بحمد السعد وعدله الجيد وباسه الشد ظول
رحمة المريد المريد السلطان بن السلطان بن السلطان
بايزيد بن السلطان محمد بن السلطان اذ خال سبط الله تعالى
طلال خلافته العله على الكافين ومداد مال محترمة ورافقه اجملة على حوت الافاق
بالمعروف والمشرقين وادام اعلام الملله المستعصمة باعلاء لواء المنصور اعلام
شعار السراة القويمه بقاء افعاله المشور مدنى الديمور والشهور فوجت
للقاء مدن السعادة مشيا على الرايس واتدرت الى ما من العافيه من كل
آدم من المحافه والباس فلما تطلب عن الطيبة ورضاء السفر
والبحات من ضراء مستي بالبدو والحضر الى حيث انسط من عدله الغام
والتم من مرابط اوصاله شمل كل الانام فصا دفت في ملكه الواسع

درز

[illegible][illegible]

3. Esrâru erkânî'l-İslâm fîmâ yete'alleku bi 'ibâdeti's-siyâm

Memlûk ülkesinde bulunduğu süre zarfında çoğunlukla dini ilimlerin revaçta olduğunu gören İdrîs-i Bidlîsî muhtemelen bu durumu da dikkate alarak himayesini umduğu Memlûk hükümdarı Kansu Gavri için Oruç ibadetine ilişkin bir eser kaleme almıştır.

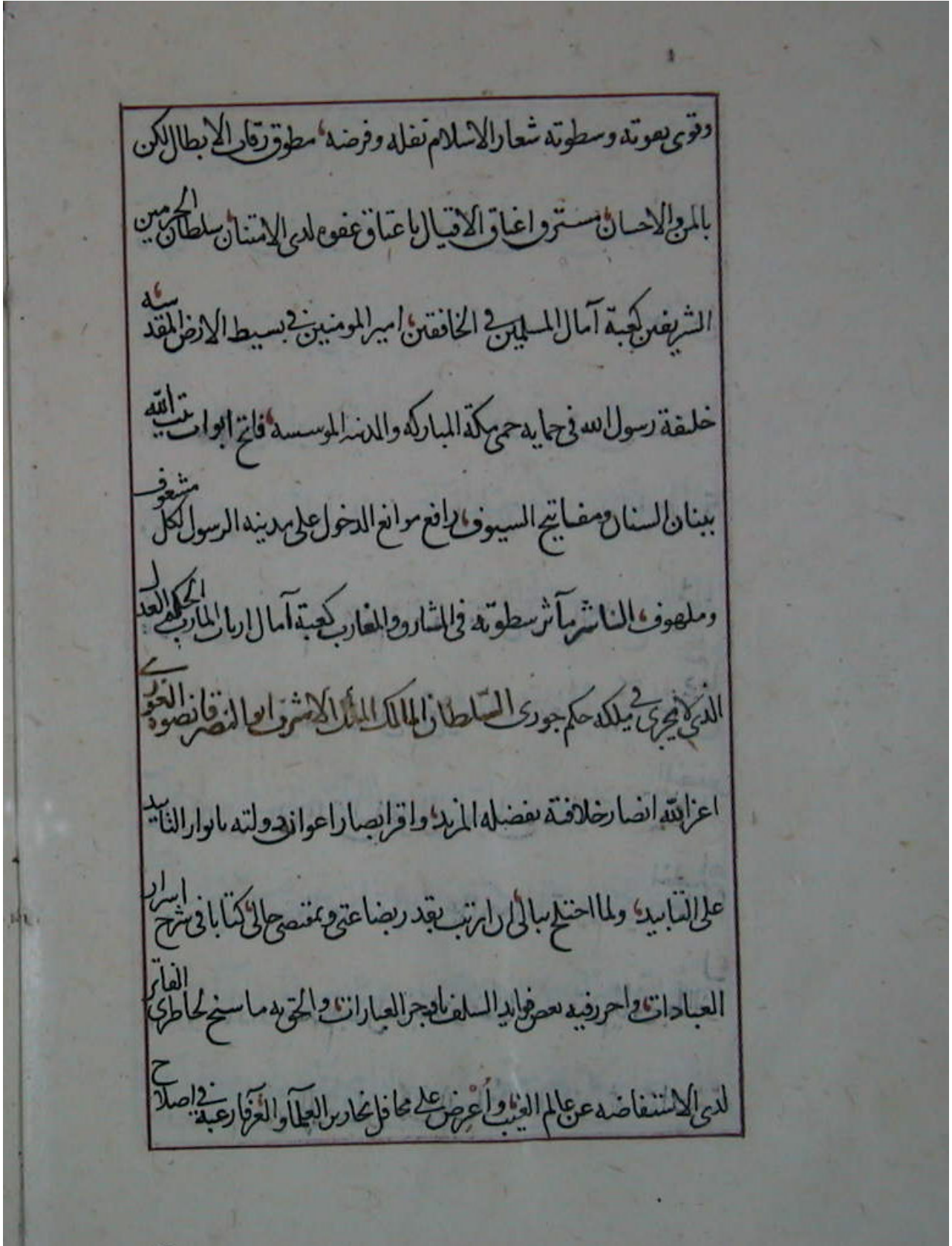
Oruç ibadetine ilişkin kaleme aldığı bu eserin girişinde bu durumu ayrıntılı bir şekilde izah eder. Şöyle ki; Acem diyarında başına gelen bazı musibetlerden ötürü anavatanını, ailesini ve dostlarını geride bırakarak Rum diyarına geldiğini, burada Rum ülkesinin sultanı II. Bayezid'den ilgi gördüğünü ancak bir süre sonra burayı da terk ederek kutsal topraklara Hac ibadetini edâ etmek amacıyla yola koyulduğunu söyler. Hac ibadetinden sonra ise bir süre Medine'de kalıp kendisini ibadete vermek istediğini, geçmiş hata ve günahlarından ötürü tövbe etmeyi ve bağışlanmayı umduğunu ifade eder. Bir müddet sonra yola koyularak Mısır'a ulaşır. Burada Memlûk hükümdarının himayesinde Saîd bölgesinde Nil Nehri'ne yakın bir yere yerleşir. Memlûk hükümdarı Kansu Gavri'den gördüğü bu ilgi karşısında minnettarlığını ifade etmek için ilmi birikimince dini içerikli bir kitap kaleme almayı ve bu kitapta ibadetlerin sırlarını izah etmeyi amaçlar. Oruç ibadetinin inceliklerine dair önceki âlimlerin yazdıkları bilgilerin yanı sıra kendi tefekkürü neticesinde Allah'ın onun zihnine bahşettiği ilmi bir araya getirdiği bu eseri Ramazan 917 Kasım/Aralık 1511 tarihinde tamamlamıştır. İdrîs-i Bidlîsî İslam dininin üçüncü rüknü olan Oruç ibadetini iki temel başlıkta incelemiştir. İlk olarak bu ibadetin tanımını yaptıktan sonra bu ibadetle ilintili olan İtikâf ve Kadir Gecesi'ne ilişkin hususları Fıkıh âlimlerinin usul ve terminolojilerini esas alarak açıklamıştır. İkinci bölümde ise Tasavvuf âlimlerinin yaklaşımlarını esas edinerek Oruç ibadetinin incelikleri üzerinde durmuştur.²³

İdrîs-i Bidlîsî ilk bölümde Şâfiî ve Hanefî mezheplerine göre Oruç ibadetine ilişkin fikhî hususlardan söz ederken مذهبنا *mezhebunâ* yani *bizim mezhebimiz* olarak kastettiği kuşkusuz kendisinin de mensubu bulunduğu Şâfiî mezhebidir.²⁴ İdrîs-i Bidlîsî'nin bu kitapta Oruç ibadetinin inceliklerine dair Gazalî'nin görüşlerini tasvip sadedinde zikreder.²⁵

23 İdrîs-i Bidlîsî, *Esrâru erkânî'l-İslâm* (Ayasofya, 1994), 2a-4a.

24 İdrîs-i Bidlîsî, *Esrâru erkânî'l-İslâm*, 4b-5a.

25 İdrîs-i Bidlîsî, *Esrâru erkânî'l-İslâm*, 22a vd.

İdrîs-i Bidlîsî'nin Memlûk hükümdarı Kansu Gavri'ye sunduğu eserin ithaf sayfası
(İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1994, 3b)

4. Risâletü'l-ibâ' 'an mevâki'i'l-vebâ:

İdrîs-i Bidlîsî'nin en ilginç eserlerinden biri olan bu eser kimi kaynaklarda *Risâletun fi'l-tâûn ve cevâzi'l-firâr anhu* adıyla da zikredilir.²⁶ 919 senesi Receb ayı başlarında/Eylül 1513 tarihinde kaleme aldığı veba salgını üzerine ve Konya'da tamamladığı eseridir. Kendi ifadesine göre 917/1511 yılında Hacca gitmek için İstanbul'dan hareketle deniz yolu ile Mısır-İskenderiye'ye uğramıştır. Mısır'dayken Memlûk hükümdarı Kansu Gavri'den himaye görmüş ve Oruç ibadetiyle ilgili eserini ona sunmuştur. Hac ibadetini eda eden İdrîs-i Bidlîsî, Anadolu'dan gelen hacılardan Osmanlı tahtının el değiştirdiğini öğrenince ve İstanbul'dan aldığı davet üzerine kararını değiştirerek Osmanlı başkenti İstanbul'a yeniden dönmek için yola koyulmuştur. Bu amaçla Hicaz'dan Şam'a giden bir hacı kabileleriyle yola çıkan İdrîs-i Bidlîsî, dönüş yolunda ardı adına aldığı haberlerde Mısır'da Kahire ve civarında şiddetli bir veba salgını baş gösterdiğini öğrenmiştir. Anadolu'ya dönüş yolunda yaygın olduğu üzere deniz yolunu takip ederek Mısır üzerinden dönmeyi düşünen İdrîs-i Bidlîsî, gelen haberler üzerine bundan vazgeçerek karayolunu tercih etmiştir. İdrîs-i Bidlîsî'nin bu tutumunu öğrenen Dımaşk ve Halep âlimlerinden ve şeyhlerinden bazıları bu yaklaşımı yadırgamış, Arap ve Acemlerden Tasavvuf erbabına özenen büyük bir kitle ise bu tutumundan dolayı onu sert tenkit etmiştir. Fakat İdrîs-i Bidlîsî onlarla münakaşaya girmekten özellikle kaçınıp Allah'ın kendilerine doğruyu göstermesi için beklemelerini söylemekle yetinmiştir. Nihayet Kayseri'ye ulaşan İdrîs buradayken aldığı haberlere göre vebalı bölgelerden gelenlerin Anadolu'nun büyük şehirlerinde de hastalığın yayılmasına yol açtığını işitince bulunduğu yerde kalmaya karar vermiştir. Fakat muhalifleri onu, Allah'ın takdirinden kaçmakla itham ederek kınayıcı bir dil kullanmaya başlayınca, o da kendi tutumunu müdafaa sadedinde, onların bu itirazlarını dinin temel mesajını anlamamakla yanıtlamış, bu konudaki görüşlerini bir risalede toplayıp Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim'e sunmuştur.²⁷

Eseri üç temel başlıkta kaleme alan İdrîs-i Bidlîsî, ilk başlıkta kaza ve kader kavramlarını, ikinci başlıkta irade hürriyeti ve cebri davranışları, üçüncü başlıkta ise berzah âlemi ve ona ilişkin hususları irdelemeye çalışmıştır. Alt başlıklarda ise bulaşıcı hastalıkların temel nedenleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Veba gibi salgın hastalıkların olduğu yerlere girmenin haram olduğunu, böyle yerlerden kaçmanın ise daha doğru bir tutum olacağı üzerinde durmuştur. Son olarak da salgın hastalıklarla mücadele ve tedavisine dair önerilerin yanında bedensel ve psikolojik tedavi yöntemlerini işlemiştir.

Bu eser Osmanlı sultanı I. Mahmud zamanında Bitlisli Hocazâde Muhammed Sâlih tarafından tercüme edilmiştir.²⁸ Mütercim çevirinin dibacesinde İdrîs-i Bidlîsî'nin bu eserini nasıl tercüme ettiğini şöylece özetler:

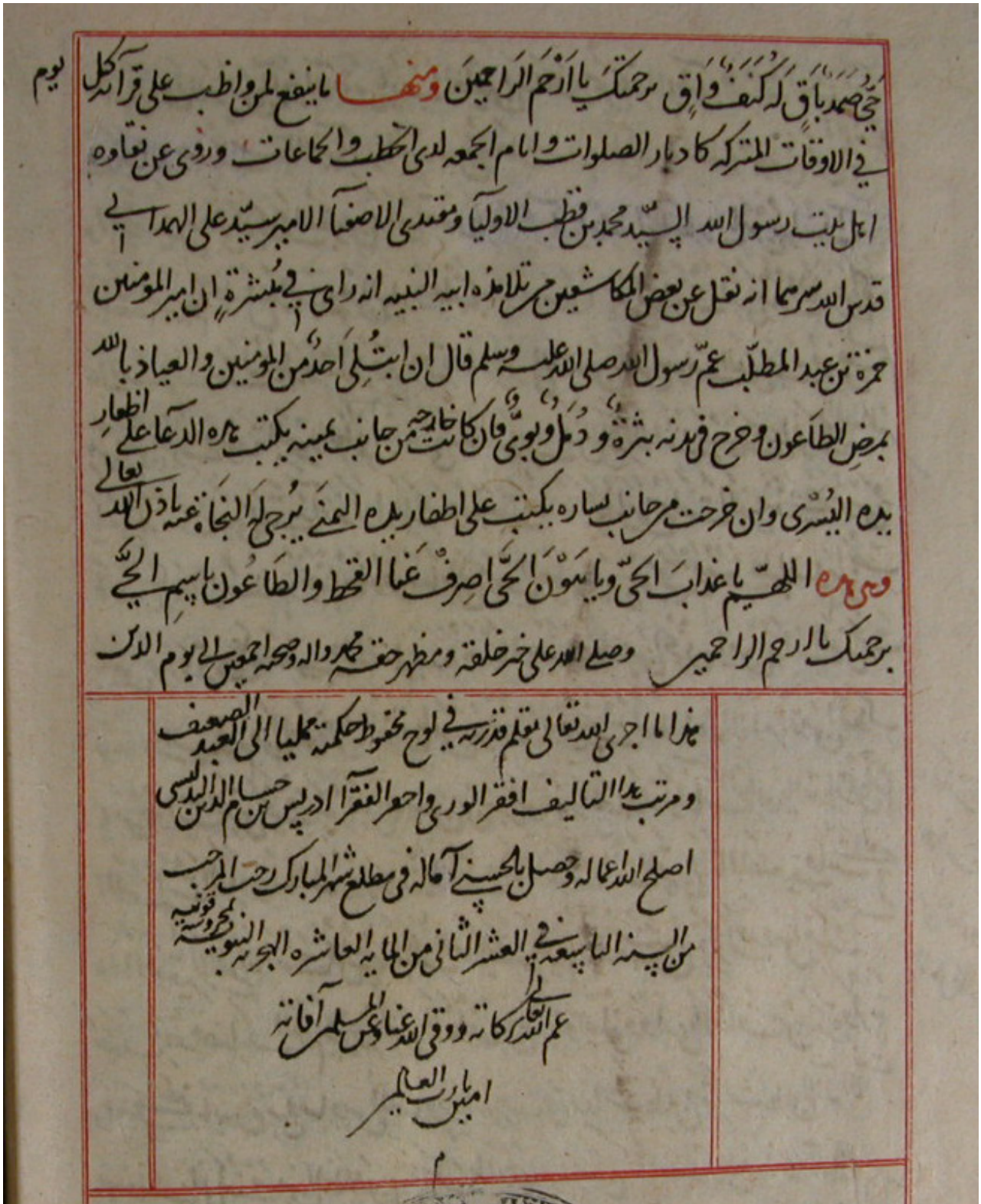
“...lâkin cümleden mümtâz ve müstesnâ Bidlîsî merhûmun sâhi-i kırân-ı deverân fâtihu'l-Arab ve'l-Acem sultan Selîm Han sabbet aleyhi secâlu'r-rahmeti ve'l-ğufrân hazretlerine tertîb ve takdîm eylediği Risâletü'l-ibâ' 'an mevâki'i'l-vebâ nâm risâle olduğu mesmû'u acizânem olmuş ise de henüz destres olunamadığı müzâkereleri güzerean etmişdi. Zât-ı mûmâ ileyhe esbağallahu ni'amehu 'aleyhi risâle-i mezkûreyi bir mahalden tedârik ve istihzâr ... risâle-i mezkûrenin lisân-ı 'azbu'l beyân-ı arabîyyeden tercümesi ... ve Hîsnu'l-vebâ ismiyle müsemmâ kılınup şevketlü kerametlü merhametlü veli ni'met-i 'âlemîyan şehinşâh-ı zaman Sultan Mahmûd Han Gazi efendimiz hazretlerinin bârgâh-ı 'azamet-i destgâh-ı hüsvânê hezar 'acz û iftikârla ref'-i takdîme ictirâ olundu...”²⁹

26 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'kütübî ve'l-fünûn*, thk. Ekmeleddin İhsanoğlu ve Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetu'l-Furkan li't-türâsi'l-İslâmî, 2021), IV, 136.

27 İdrîs-i Bidlîsî, *Risâletü'l-ibâ' 'an mevâki'i'l-vebâ'* (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2032), 1b-3a.

28 Abdulkadir Özcan, “İdrîs-i Bidlîsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/488. Bu tercümenin nüshaları için bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2466, 2484; Hacı Mahmud Efendi, 4015.

29 Muhammed Sâlih Bidlîsî, *Hîsnu'l-vebâ tercüme-i risâle-i vebâ*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2484/1), 4a-4b.

İdris-i Bidlîsî'nin vebaya ilişkin eserinin kendi el yazısıyla yazılmış ferağ kaydı
(İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2032, 33b)

Sonuç

İdrîs-i Bidlîsî, yaşadığı dönemin büyük devletlerinin saraylarında kendisine yer bulabilmiş önemli diplomatlardan biridir. Akkoyunlular döneminde doğup yetişmiş olsa da Safevî, Osmanlı ve Memlük saraylarında da bulunmuştur. Çoğunlukla siyasi faaliyetleriyle temayüz etmiş olmakla birlikte yapılacak daha geniş araştırmalar sayesinde İdrîs-i Bidlîsî'nin ilmi yönünün de bir o kadar derin olduğunu açığa çıkaracaktır.

Gerek diplomatik kabiliyetleriyle ve gerek de hizmetinde bulunduğu yöneticiler için telif ettiği Farsça ve Arapça eserler kaleme alan bir ilim adamı olarak tanınmıştır. Yazdığı eserler farklı dillerde olduğu gibi farklı ilim dallarına ilişkindi. Bu eserler içerisinde farsça olanlar büyük oranda yayınlanmışken Arapça olanlar yeterince işlenmemiştir. Arapça yazdığı eserlerin içeriğine bakıldığında çoğunlukla dini veya felsefi ilimlere ilişkin olduğu görülmektedir.

Eserlerini genellikle himayesini gördüğü hükümdara ithaf etme geleneğini Arapça eserlerde de bozmayan İdrîs-i Bidlîsî bu hükümdarların adlarını unvanlarıyla zikreder. Çoğu zaman eseri yazmasına neden olan olayı, yeri ve telif tarihini kaydeden İdrîs-i Bidlîsî böylelikle dönemin kültür tarihi ve siyasi tarihine ilişkin çok ayrıntı sayılabilecek bilgiler de sunar. Bu bağlamda veba salgınına ilişkin eseri en önemli örneği teşkil etmektedir.

Kaynakça

- Baden, Edward. *Zwei Mystische Schriften des 'Ammar al-Bidlîsî*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1999.
- Başaran, Orhan. "İdrîs-i Bitlîsî Hakkında Bazı Yeni Bilgiler". *Akademik Araştırmalar Dergisi* IV/14 (2002) 201-208 .
- Başçı, Veysel. "Şeyh Ammar Yasir-i Bidlîsî ve Üç Risâlesinde İnsan-ı Kâmil Tasavvuru", *Batı İslam Araştırmaları II, Din ve İnsan*, ed. Mehmet Mekin Meçin-Nur Demir, 136-174. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2023.
- el-Beyzâvî, Nâsirüddîn Abdullah bin Ömer. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Abdulselam Yusuf, Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2021.
- Bidlîsî, Muhammed Sâlih. *Hısnu'l-vebâ tercüme-i risâle-i vebâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2484/1.
- Camî, Abdurrahman. *Nefehâtü'l-uns*. tsh. Mehdi Tevhidipûr, Tahran: y.y. 1337.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/260-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Genç, Vural. *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi: İdris-i Bidlîsî (1457-1520)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.
- Hocâ Sa'deddîn. *Tâcu't-tevârîh*. Paris: Bibliothèque nationale de France, Département des Manuscrits, Supplément Turc 524.
- Hüsameddin el-Bidlîsî. *el-Kenzu'l-hafî fî beyânî makâmâtî's-sûfî*. Nevşehir: Ürgüp Tahsin Ağa Kütüphanesi, 201.
- İdrîs-i Bidlîsî. *Dîvân-ı Kâdî Safiyeddîn Îsâ ve Şeyh Necmeddîn Mesûd*. Stockholm: National Library of Sweden, Cod. Orient 39.
- İdrîs-i Bidlîsî. *Esrârü erkânî'l-İslâm fî mâ yete'alleku bi 'ibâdeti's-siyâm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1994.
- İdrîs-i Bidlîsî. *Hâşiye 'alâ tefsîri'l-Beydâvî*. Diyarbakır: Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesi, 0957.
- İdrîs-i Bidlîsî. *Mir'âtu'l-cemâl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 4241.
- İdrîs-i Bidlîsî. *Risâletü'l-ibâ' 'an mevâkî'i'l-vebâ'*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2032.
- İdrîs-i Bidlîsî. *Risâletun fî'n-nefs*. Manchester: John Rylands Library, Ms. 403.
- İdrîs-i Bidlîsî. *er-Risâletü's-şehinşâhiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1888.
- İsmail Paşa el-Bağdadî. *Hediyetu'l-'ârifin esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*. thk. Kilisli Rifat Bilge ve İbnülemin Mahmud Kemal İnal, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1951.
- Kâtip Çelebî. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'kütübi ve'l-fünûn*. thk. Ekmeleddin İhsanoğlu ve Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Müessesetu'l-Furkan li't-türâsi'l-İslâmî, 2021.
- Kâtip Çelebî. *Süllemü'l-vusûl ila tabakâtî'l-fuhûl*. thk. Mahmûd Abdulkadir el-Arnaût, İstanbul: İrcica Yayınları, 2010.
- Kutbuddîn er-Râzî. *Tahrîru'l-kavâ'idî'l-mantikiyye fî şerhi'r-risâleti's-şemsiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehzade Mehmed, 76.
- Markiewicz, Christopher. *The Crisis of Kingship in Late Medieval Islam*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Mingana, Alphonse. *Catalogue of Arabic Manuscripts in the John Rylands Library Manchester, Sections 7-12*. Manchester: Manchester University Press, 1934.
- Nasîrüddîn et-Tûsî. *Risâletü't-tezkire fî'l-hey'e*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 919, 72a-164a.
- Nizâmüddîn Hasan en-Neysâbü'rî. *Risâletü's-şemsiyye fî'l-hesâb*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 919, 1a-71b.
- Özcan, Abdulkadir. "İdrîs-i Bitlîsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/485-488. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Safiyeddîn Abdülmü'min el-Urmevî. *Risâletü'l-edvâr fî'l-mûsika*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 919, 164a-201a.
- Şeref Hân el-Bidlîsî. *Şerefnâme*. thk. Muhammed Ali Avni, nşr. Ferecullah Zeki el-Kürdî, Kahire: y.y. 1930.
- Şükrî-i Bitlîsî. *Selîm-nâme*. haz. Mustafa Argunşah, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1997.
- Tekin, Rahmî. *Vakıf Kayıtları Ekseninde Bitlis'in Kültür Mirası*. İstanbul: Hece Yayınları, 2021.

Extented Abstract

The family of İdrīs al-Bidlīsī, who lived in the first half of the XVth century and the second half of the XVIth century, originated from Bidlis. However, İdrīs al-Bidlīsī himself was born in Solekan, a town near Tehran in Iran. He lived with his father in Tabriz for a long time. He received most of his scientific education from his father and studied the common sciences of the period. He read many classical works not only in religious sciences but also in humanities and sciences. İdrīs al-Bidlīsī, who was engaged in science from an early age, was also educated enough to serve as a bureaucrat. Since this aspect was distinguished, he served as a bureaucrat under many great rulers throughout his life.

One of the most important conclusions we have reached in this study, which can give a great deal of insight into İdrīs al-Bidlīsī's scholarly direction, is that he had a versatile scholarly acquaintance. We observe that he had a command of terminology and literature in his Arabic works in different fields of religious and human sciences, just like in his Persian works. In addition to the works he personally authored in different branches of science such as Tafsir, Fiqh, Philosophy, Sufism, Medicine, there are books on sciences such as Logic, Music and Astronomy among the works he read and copied during his teaching life. Most of his works have not been published yet and have not been the subject of any study. The Hashiyah he wrote to the commentary of Qāḍī Bayzāwī, which he penned during a cruise on the Nile River after Sultan Selim's Egyptian expedition, has been introduced to the world of scholarship for the first time in this study. In his works on theoretical sciences, instead of quoting from his predecessors, he mostly made his own personal interpretations.

İdrīs al-Bidlīsī, who lived at the intersection of Anatolia and Iran, was originally from the city of Bidlis. After receiving his first education from his father, he had the diplomatic clerical skills to find a place for himself among the bureaucrats of the Aqqoyunlu court. Thanks to his position as a clerk, which required a versatile intellectual education, he managed to attract the attention of the most important statesmen of the period. As he served the rulers under his patronage in the field of diplomacy, he sometimes wrote scientific works in order to find answers to their expectations and dedicated them to their names.

It is possible to find clues about İdrīs al-Bidlīsī's religious and scientific views in these works written in Arabic. In these works, which he wrote on different fields such as Fiqh, Tafsir and Philosophy, he sometimes covered more than one science together. The work he wrote on plague, one of the epidemic diseases, is one of his works in which he dealt with different fields such as history, medicine, mysticism, jurisprudence and theology at the same time.

Although İdrīs al-Bidlīsī generally adhered to the Sunni sect of Islam in his works written in Arabic, he also added his own unique perspective to his interpretations. As it is understood from the terms he used in his personal seal and the expressions he used for himself in his works, there is a preference for intuition among the ways of acquiring knowledge.

We can say that the education he received from his father as well as the method of teaching in Tabriz madrasahs contributed to his writing works in different fields. This can be understood more clearly when we look at the works he read and copied in Tabriz. When we look at the works he wrote or copied in the following period, it will be seen that the need of that day as well as the scholarly tradition and need in the region where he was mostly patronised was the determining factor in the composition of his works.

In these Arabic works, most of which are still in manuscript form, İdrīs al-Bidlīsī, who gathered information mostly in the form of compilation or commentary rather than composition, mostly followed the Sunni Islamic line. While writing his works in a certain systematic manner, he did not neglect to refer to previous literature. However, he does not hesitate to record his own interpretations openly.

İdrīs al-Bidlīsī does not break the tradition of dedicating his works to the ruler whose patronage he received, and he mentions the names of these rulers with their titles. İdrīs al-Bidlīsī often records the event that caused him to write the work, the place and the date of composition, thus providing very detailed information about the cultural and political history of the period. In this context, his work on the plague epidemic is the most important example.